

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA “SHAXS” KATEGORIYASI

Xojiyeva Maxfirat Yusupovna

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Buxoro davlat universiteti

xojiyevamaxfirat8@gmail.com

Saidova Madina Ro‘zimurodovna

Buxoro davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Tilni inson bilan yaxlit – uning lisoniy olami bilan uyg‘unlikda tadqiq qilish shaxs kategoriyasining zamonaviy lingvistika yo‘nalishlari, ilmiy tahlil usullari hamda metodologiyasiga ta’siri va ahamiyati maqola mohiyatidan o‘rin olgan.

Kalit so‘zlar: leksema, so‘z birikmasi, shaxs, lison, lisoniy sintaktik qolip, nominativ birlik.

Абстрактный. Влияние и значение изучения языка в целом человеком - в гармонии с его языковым миром на современные лингвистические направления, методы и методологию научного анализа - суть статьи.

Ключевые слова: лексема, словосочетание, человек, язык, лингвосинтаксический образец, номинатив.

Abstract. The essence of the article is the influence and importance of the study of the language as a whole with a person - in harmony with his linguistic world, on modern linguistic directions, methods and methodologies of scientific analysis.

Key words: lexeme, phrase, person, language, linguistic syntactic pattern, nominative unit.

Substrat yondashuv barchaga ma’lum abstraksiyadan konkretlikka yo‘nalish metodining bir varianti sifatida dastlab asl terminlarni aniqlashtirishni talab qilgani kabi, tahlilning asos nuqtasi hisoblangan “ilk hujayra”ni belgilash[2] ham o‘ta muhim. O‘zbek tilida shaxs tushunchasining ifodalanishi diqqat markazidan o‘rin olar ekan, istaymizmi, istamaymizmi, bu tushuncha tahlilning asosi – “ilk hujayrasi” sanaladi. Shaxs tahlilning “ilk hujayra”si ekan, uning tilimiz lug‘at fondida qamrab

olinishi, leksik-semantik, morfologik, sintaktik resurslari orqali ifodalanishi bu tushunchaning ko‘p tomonlama ilmiy mushohadasidan kelib chiqadigan til va jamiyat bilan bog‘liq munosabatlari kesishuvdagi: 1) konseptual; 2) antropotsentrik; 3) lingvopersonologik; 4) etnomadaniy; 5) genderologik; 6) lingvogeografik; 7) lingvodidaktik; 8) korpus lingvistik; 9) tibbiy lingvistik; 9) neyrolingvistik; 10) medialingvistik (v.b.) tadqiqi uchun birday ahamiyatlidir.

Tilni inson bilan yaxlit – uning lisoniy olami bilan uyg‘unlikda tadqiq qilish shaxs kategoriyasining zamonaviy lingvistika yo‘nalishlari, ilmiy tahlil usullari hamda metodologiyasiga ta’siri va ahamiyatini oshirdi. Shunday bo‘lsa hamki, lisoniy tizim va qurilish qonuniyatlarini o‘rganishda, tilshunoslikning nazariy masalalarini yechishda shaxs lisoniy tushuncha va ilmiy kategoriya sifatida o‘z dolzarbligini yo‘qotgani yo‘q. Bu tadqiqot predmetiga oid muhim masala – o‘zbek tilida shaxs ma’nosining ifodalanishida yaqqollashib, tilning shaxsni atash vazifasi va uning namoyon bo‘lishi, shaxsni tavsiflash va tasvirlash imkoniyatlari, usullari, vositalarining tadqiqi hamon aktual bo‘lishida yorqin ifodasini topadi.

O‘zbek tilida “shaxs” tushunchasini nomlash, tavsiflash imkoniyatlari, usul va vositalari xususida so‘z yuritilganda, birinchi navbatda, shaxs nomlari, ilmiy muomalada keng qo‘llanuvchi shaxs otlari tilga olinadi.

Shaxs otlari shaxsni atab, uning ma’lum bir belgi-xususiyatlariga ishora etuvchi so‘zlardir[3]. O‘zbek tilida shaxs otlari muayyan ot tarkibiga kiruvchi “shaxs nomi” deb atalmish lug‘aviy mavzuviy to‘da sifatida alohida ajratiladi. “Shaxs nomi” mavzuviy to‘dasi *yigit, chol, o‘zbek, tojik, cho‘loq, kasal, ota, ona* kabi leksemalarni birlashtiradi.

Tilshunos R.Saloyev ko‘p hollarda shaxs otlari bilan chalkashtirib yuboriladigan “harakatni bajaruvchi shaxs” ([fe’l+-(u)vchi=fe’l anglatgan harakatni bajaruvchi] qolipi hosilasi), ya’ni ismi foillarni maxsus tadqiq etgan[3]. Chunki “harakat bajaruvchisi” (ish-harakat bajaruvchisi – egani emas,) shaxs ma’nosini o‘z ichiga olgani uchun shaxs otlariga o‘xshaydi. Lekin ularning farqli jihatlari lison-

nutq qarama-qarshiligi asosida aniqlanib, tahlil jarayonida shaxs ma'nosi (tushunchasi) va tavsifining leksik, morfologik, so'z yasalishi sathlarida ifodalanishiga oid muhim ilmiy dalillar keltirilgan.

O'zbek tilshunosligida XX asrning 90-yillarigacha so'z turkumlarini belgilashda so'zlarning uch mezon asosida – semantik, morfologik, sintaktik mezonlar birgalikda olingan tasnifi amal qilgan. Tasnifda birlik (hodisa) xususiyatlarini bir vaqtda, bir necha mezon asosida belgilash, birliklar sinfi (guruhi)ni mohiyatan farqli belgilarning yaxlit tatbiqi asosida ajratish dialektik mantiq qonuniyatiga ziddir. Shu bois so'zlarni tasniflashda gnoseologik, ilmiy-falsafiy, metodologik nomuvofiqlikni bartaraf etish, so'zlarni turkumlash va tasnif masalalari substansial tilshunoslikning muhim vazifalari qatoridan joy oldi. Bu esa, substansial yondashuvda leksemalarni dialektik serqirralik nuqtayi nazaridan baholashni talab etadi. Zero, ularning turli qirralari mohiyati faqat izchillik bilan mantiqiy to'g'ri tuzilgan tasnifda – manbaning umumiylikdan xususiylikkacha bo'lgan har bir qirradi asosida qoldiqsiz bo'linuvini ta'minlovchi tasnifdagina ochilishi mumkin.

Shaxsni atovchi leksik birliklar “shaxs nomi” integral semali mavzuviy to'da tarkibida oldindan tayyor bo'ladi. Zotan, jamiyat a'zolari uchun “tayyorlik”, “umumiylilik”, “majburiylilik” kabi turg'un belgilar til birliklarining muhim sifatlari, shakllantiruvchilari[1] ekanligi til sistemaviy tahlil qilina boshlanganidan buyon tan olinadi. Demak, o'zbek tilida shaxsni nomlash, tavsiflash imkoniyatlari, usullari va vositalari mavjud. “Shaxs” tushunchasining lisoniy ifodasi shaxsni atash vazifasiga xoslangan til birliklari orqali namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мадраҳимов И. Ўзбек тилида сўзнинг серқирралиги ва уни таснифлаш асослари: Филол. фанлари номзоди... диссер.автореф. –Тошкент, 1994. – 25 б. –В.12.

2. Пузырев А.В. Языковая личность в плане субстратного подхода // <https://ilingran.ru/library/psylingva/sborniki/Book1998/articles/12.htm>
3. Салоев Р. Ўзбек тилида исми фоиллар: Филол. фанлари номзоди... диссер.автореф. – Самарқанд, 1994. – 25 б. – В.8.
4. Хojiyeva M. Y. Shaxsni tavsiflovchi so ‘z birikmalari va assesment metodi // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2021. – Т. 1. – №. 7. – С. 302-307.
5. Yusupovna K.M., Yusufovna Y.S. Language and speech expression of personal descriptions // Thematics Journal of Education. – 2021.